

КЫРГЫЗДАРДЫН СОТ СИСТЕМАСЫНЫН УКУКТУК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (XIX К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ - XX К. БАШЫ)

Правовые особенности судебной системы кыргызов (вторая половина XIX века-начало XX века)

Legal features of the judicial system of kyrgyzstan (the second half of the XIX century- beginning of the XX century)

Макалада кыргыздардын сот системасына укуктук анализ жүргүзүлөт. Кыргызстан тарыхындагы сот бийлигинде болгон реформалардын өзгөчөлүктөрү каралып, анын ар бир өнүгүү этаптары изилденет.

Урунттуу свдвр: *сот; мамлекеттик бийлик; сот бийлиги; сот адилеттиги; сот өндүрүшү; сот-укуктук мамилелер; сот органдары.*

В статье проводится правовой анализ судебной системе кыргызов. Рассматриваются особенности реформ судебной власти в истории кыргызов и исследуется каждый этап его развития.

Ключевые слова: *суд; государственная власть; судебная власть; правосудие; судопроизводство; судебно-правовые отношения; судебные органы*

In this article, a legal analysis of the judicial system of Kyrgyzstan is conducted. The peculiarities of judicial power reforms in the history of Kyrgyzstan are considered and every stage of its development is investigated.

Keywords: *the court; state power; judicial power; justice; judicial proceedings; judicial and legal relations; judicial bodies.*

Кыргыз Республикасынын сот системасынын тузулуу, енууу тарыхы мекенибиздин тарыхынын ажыратылгыс белугу болуп саналат. Ал езунун узак тарыхый жолунда абдан чоц тажрыйбага ээ болуп, мамлекеттин есуп-енугушундегу эц негиздуу орунду ээлегени талашсыз. Тарыхыбызга кайрылсак, кечмен кыргыз элинде кыргыз урууларынын ортосунда жана башка сырттагы уруулардын ортолорунда чыккан талаш-тартыштарды урп-адат жана шарият укуктарынын негиздеринде чечип келишкен.

Биздин коз карашыбызда Кыргызстанда сот реформасын жургузуу кепчулук денгээлде езубузге Караганда элдин езгечелугун жана анын менталитетин эске албастан чет элдик тажрыйба эске алынат. Сот системасынын негизги принциптери катары укук маданиятынын улантуучулук болуп саналат. Ушуга байланыштуу жургузулуучу реформанын натыйжалуу фактору катары кыргыз элинин укуктук мурасын колдонуу жана эске алуу, тарых эстеликтерине кайрылуу зарылчылыгы пайда болот.

Бул шартта алып Караганда, кыргыздардын адат укугу боюнча сот адилеттиги органы катары эл тарабынан кадыр-барктуу, адилеттуу, чынчыл жана акылдуу бийлерден бийлер соту кабыл алынып, иш алып барган сот тузулушу жана сот ендурушун изилдее жургузуу актуалдуу болуп саналат. Кыргыз элдик макалында айтылгандай: «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок». Заманбап талаптар бизди еткен замандан алыстатканына карабастан, бий соттордун моралдык этикалык баалуулугун, алардын принциптерин жана жакшы тажрыйбасын азыркы мыйзамдарга ылайык колдонууга мумкун болот.

Мындан тышкары, сот тузулушунун жана сот ендурушунун актуалдуулугу кадимки кыргыз укугу боюнча изилдеенун актуалдуулугу заманбап илимдин эц женекей

укукка кызыгуу менен да есууде. Кадимки кыргыз укугунда коомдук мамилени жанге салуу боюнча кеп кылымдык тажрыйба чагылдырылат. Мындай улантуучулук азыркы учурда айрым аксакалдар соту, медитация жана третей соту сыяктуу кадимки укук институттарынын сакталышы менен да бекемделет. Азыркы учурда качандыр бир кезде кыргыздын сот тузулушу жана сот ендурушунун салтуу тузулушунун калыптануу езгечелугуне тарыхый баа беруу зарыл болуп турат. Азыркы сот реформасын ийгиликтуу жургузуунун зарыл шарттары тамырланган элдин ац-сезиминдеги эскирген салттарды, баарыдан мурда сот бийлигинде ишке ашыруу таянычы болуп саналат

Кокон хандыгынын тушунда кыргыздар жашаган аймакта журум-турум ченеминин негизги булагы болуп адат укугу эсептелген мезгилде казылар сотун жана шариатты мажбурлап киргизуу башталган. Сот тутумуна казылар жана мыйзам таануучулар - муфтийлер менен аглямдар кирген. Мамлекет башчысы казыны кызматка дайындап, кызматтан алып, жана аны жоопкерчиликке тарта алган. Кыргыздардын сот тутумунун эксплуататордук манызы менен байыркылыгы укук бузуучуларга карата санкция колдонууда байкалып турат. Биз карап жаткан мезгилдерде соттор катаал жазаларды - елум жазасын, абакта кармоо, денете залал келтируу, кун, айып - колдонушкан. Санкциялар бийлер жана казылар тарабынан ез каалоосу боюнча аныкталып, кыргыздардын катардагы да, мусулман укугу боюнча да жаза колдонуунун эч кандай баскычы каралган эмес. Кыргызстандын Россиянын тутумуна ез эрки менен киргенге чейин сот адилеттиги кыргыздардын патриархалдык-феодалдык жакшылары - бийлер тарабынан жузеге ашырылып келген. [1] Бий соттору Тундук Кыргызстандын бардык аймагында болгон. Ал эми Туштук Кыргызстандын отурукташкан жана жарым-жартылай отурукташкан аймактарында бий сотторунан сырткары казы соттору болгон [2].

XIXк. экинчи жарымында кыргыздар Россия Империясынын курамына киргенден баштап кыргыздардын соттук тузулушу жана соттук ендурушу мурунку калыбын сактап кала алган эмес. Башкача айтканда, Россия Империясынын нормаларына туура келген сот системасы калыптанган.

1865-жылы 6-августта Туркестан облусун башкаруудагы убактылуу Жобого ылайык, сот системасы мурунку калыбын жоготуп реформаланган, аны эки этапка белуп карасак болот:

Реформанын биринчи этабы 1855-1867-ж.ж. туура келет. Мында адат жана мусулмандык укуктун нормаларына негизделген салттуу сот системасы иштеп турган. Мында соттук функцияны жана административдик, саясий, чарбалык маселелерди бий жана манаптар аткарып турган.

Реформанын экинчи этабы 1867-жылдан башталат. Туркестан облусун башкаруунун убактылуу Жобосуна ылайык, жаны сот системасы калыптанган башкача айтканда:

- Жалпы мыйзамга негизделип тузулген соттор. Жалпы мыйзамга башкача айтканда, Россия Империясынын мыйзамына негизделип тузулген. Бул соттор сот системасынын эн жогорку инстанциясы болуп, азыркы кездеги биздин Жогорку Сотко тете болгон. Составында орус чиновниктери - уезд башкармалыгы, уезд соту, аскер-соттук комиссиясы жана аскер губернаторунун алкагындагы облусттук башкармалык болгон. Алар жер - жерлердеги бийлердин чечимине нааразы болгон тараптардын иштерин карап чечип беришкен.

- Аскер соттору. Аскер кызматкерлеринин укуктук корголушун, аскер кызматчысынын статусуна ээ жарандардын, ошондой эле аскер кызматчыларынын, аскердик башкаруу органдарынын, аскердик кызматкерлердин аракеттеринен (аракетсиздигинен) жана алар кабыл алган чечимдердин натыйжасында бузулган же талашка тушкен укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзам тарабынан корголуучу таламдарын коргоо боюнча жарандык иштерди кароочу мамлекеттик орган. Аскер соттору аскер кызматчылары, ошондой эле аскерге милдеттуулер тарабынан жасалган кылмыш иштерин да караган.

- Элдик соттор. Элдин таламын талашып, элдин кызыкчылыгыны кызмат кылышкан. Эгерде элдик соттун кызматы жакпаса эл аны каалаган учурда алмаштырууга укуктуу болгон. Россия бийлиги кыргыз элине 1867-жылы кабыл алынган Жобого ылайык езунун элинен чыккан сотторго кайрылып маселесин чечууге укук берген. Бул элдик сотторду кебунче бий жана казы соту деп аташкан.

- 1867-жылы болуп еткен съездге байланыштуу казыларга кунее кылган адамга ар кандай жазанын турлерун колдонууга укук берилген. Мисалы, айып пул телееден баштап, Сибирге сургунге женетууге чейин чечим чыгарган. Туркстан генерал-губернаторлугунун тузулушу менен Туркстан администрациясы бир катар реформаларды баштаган. Баардык реформалар 1867-жылы кабыл алынган “Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр - Дарьинской областей” аттуу Жобого жараша жургузулген. Туркстан генерал-губернаторлугунун администрациялык тузумунун негизги принциптери:

1) аскердик жана администрациялык бийликтин белунбегендугу жана анын бир колго топтолушу;

2) жергиликтуу калктын саясий мунезге ээ болбогон бардык маселелерин калктын ичинен шайланган ички башкарууга ыйгаруу принциптерине таянган.

Аталган принциптерге ылайык шайлоо системасы киргизилген. Бирок, салттуу казылардын бийлиги езгеруусуз кала берип, шайлоо мезгилинде колониялык бийлик екулдеру езеруне «ынгайлуу адамдарды» шайлап алууга аракеттенишип, казылар империялык бийликке кызмат кыла баштаган.

Революцияга чейинки кыргыздардын салттуу сот системасын изилдеген окумуштуулардын бири С.К.Кожоналиев: “Кыргызстандын туштук аймактарынын калкынын бий сотунан казы сотуна етуу процесси XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын баш ченинде башталып, Улуу Октябрь революциясына чейин уланган” - деп жазат [3]. Автордун пикири негизуу деп атоого болот, анткени 1900-жылы Ош уездинин соттук иштери менен кенири таанышкан капитан Давлетшин: “Мурун кыргыздар бийлерге кайрылган, алар муфтийдин катышуусуз эле адат менен шариятты айкалыштыруу менен чечим чыгарышкан. Аз убакыт мурун кыргыздар езуне казыларды тандап, жалац шарият боюнча сот иштерин жургузуле баштаган. Демек, Кокон хандыгынын мезгилинде казылардын соту Фергана челкемунде устемдук жургузу башташы ыктымал. “Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии” аттуу Кокон хандыгы боюнча маалымат берген келемдуу макаладагы маалыматка таянсак “хандыктагы жогорку сот бийлиги казыларга таандык” болгон. Бул тебелдерду хан езу билимдуу, тартиптуу адамдардан тандап, ага грамота, меер берген. Казылар кенири бийликке ээ болушкан: алар жарандык жана диний тармактагы иштерди чечишкен. Казы-мусулман сотунун екулу, хан же бек тарабынан дайындалып, шариятка жараша сот жараянын жургузет. Статусу боюнча казы имамдан жогору туруп, шаардын же кыштактын диний башчысы болуп келет. Казынын милдеттерине езунун мырзалары аркылуу базардагы таразлардын тактыгын тескее, граждандык жана кылмыш иштерин кароо, мулктук келишимдерди бекитуу, ажырашуу маселелерин кароо, мураскорлор ортосундагы мулкту белуштуруу кирген. Казылар шаарларда, кыштактарда ез кызматын аткарышкан. Чоц шаарларда бир канча казылар дайындалган. Казы-калян да башка соттор сыяктуу эле бек тарабынан дайындалган. Анын карамагында бардык диний, соттук, нотариалдык иштер, ошондой эле окутуучу жайлар болгон. Оте орчундуу соттук иштерде, юридикалык татаалдашуу мезгилинде бардык казылар жана муфтийлер орток чечим чыгаруу учун бир арага келишкен. Сот ишин жургузуу шариятка негизделген. Казы соту иштин алдын ала тергеген эмес, тергее органдары да болгон эмес. Кунеелууну аныктоодо доогердин алдын ала далили гана башкы ролду ойногон.

1886-жылы Туркестан челкемун башкаруу Жобосу кабыл алынып, андагы сот системасынын реформаланышы XX к. башына чейин ордун жоготкон эмес. Ошондой эле элдик сот бийлеринин ишмердуулугу кенири чагылдырылган. Ал Жобого ылайык, бийлер

темендегу критерийлер менен кабыл алынган:

- 25 жаштан ашпаган,
- жергиликтуу адатты толук билген,
- инсандык кадыр-баркы жогору,
- мурун соттолбогон жана башкалар.

Ар кандай соттордун кызмат ордуна 2 талапкерди тандап алышкан. Бийлер жана казылар караган ишине жараша байлык алышкан, ар бир коюлган доонун баасынын ондон бир белугун ездеруне алышкан. Алар 1886-жылдагы Жобонун 244-245 -беренесине ылайык, бир гана жарандык иштер менен алектенген. Ал маселени тараптарды ачык-айкын, оозеки сурак аркылуу чечкен. Ал иштин денгээлине жараша тиешелуу чечимди да кабыл алган. Мисалы: эки тарапты элдештирип же болбосо мулктук айыптоого кириптер кылган. Бийлер жана казылар сотунан сырткары бейтарап соттор да иштеп турган. Бейтарап соттун билги алкагы дагы тараптардын макулдашуусуна негизделип тузулган. Бейтарап соттордун тузулуш формасы жана иш - аракеттери тараптардын. алардын ишин манызы боюнча карап, чечуучу сотко ез эрки менен ишеним керсетуу принцибине негизделген [4].

XIX кылымдын ортсуна чейин бийлер сотуна даттануулар аз болсо дагы даттануунун болгондугу менен езгечеленгендугун айтсак болот. Кыргыздардын бийлер сотунан айырмаланып Чечен адат соту даттануу жол-жобосун жана чечимди кайра кароо эмне экенин билген эмес. Милдеттуу жана адилеттуу чыгарылган чечимге макул эмес тараптар коомдун, айылдын, тайпанын жана элдин жалпы сегушуне дуушар болушкан [5].

Россиянын курамына киргенден кийин кыргыздар талаштарды чечуу учун третей ыкмасына дагы кайрылышкан. Ар турдуу булактарды изилдее жана анализ кылуу диссертантка третей соту талаштуу иштердеги ез эрки жана биргелешип бийлерди тандаган же сот катары башка жактын чыгарган чечимин даттануу мумкунчулугусуз кыйшаюусуз аткарууга макул болгондугу женунде тил кат берген тараптардын иштерин аныктоо мумкунчулугун берди [6].

Жыйынтыктап айтканда, XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын адат укугу бир катар езгерууге дуушар болсо да жок болуп кетпегендигин керсетту. XX кылымдын 20-жылдарына чейин бийлер соту коомдук турмуштун басымдуу белугунун маселелерин карап чечип берсе, кийин убакыттын етушу менен, айрыкча Советтик мамлекеттин ишмердуулугунде соттук териштируулерду ишке ашырган адат укугунун чечнемдерине негизделген бийлер сотунун жок болушуна алып келди.

Колдонулган булактардын тизмеси

1. Кожоналиев С.К. «Суд и уголовное право киргизов до Октябрьской революции» [Текст] Фрунзе 1963., 9-бет
2. Проект положения об управлении Семиреченской и Сыр - Дарьинской областей [Текст] СПб 1867., 21-бет
3. Кожоналиев С.К. Суд и обычное уголовное право у киргизов до Октябрьской революции» [Текст] Фрунзе 1963., 84-бет
4. Сатыбеков С.С. «Кыргыз Республикасынын жарандык процесстик укугу» [Текст] Бишкек 2012., 7-бет
5. Сайдумов, Дж. Х. «Чечендердин жана ингуштардын укугу жана сот адилеттиги (XVIII-XX кк.)» [Текст] Грозный 2014., 112-бет
6. Турсунбаева Н.С. «Кыргыздардын адат укугу боюнча сот тузулушу жана сот ендурушу» [Текст] Бишкек 2018., 54-бет

***Рецензенттер: Кулдышева Г.К. - доктор юридических наук, профессор ОшГУ
Айтбаева Ж.С. - кандидат юридических наук, доцент ОшГУ***